

Julius Németh

HUN KİTABELERİNİN İZAHI¹

Profesör Giese, OLZ. 1927, s. 551 — 552'de, Kül Tegin kitabesinin, çok münakaşalı bir yerini halletmiştir. Şimdi biz de, onun dostları ve takdirkârları arasında, 70. doğum yılını kutlarken, Orhun Kitabelerindeki bâzi yerleri yeni izahlarla aydınlatmak istiyoruz.

Evvelâ, IC 6 = IIŞ 4 üzerinde duracağız. Bu parçanın, şimdiye kadar bir çok tercümelere yapılmış olmakla beraber, ² hemen hiç birisi kabûl edilecek gibi değildir. („... şimdiye kadar yapılmışa cesaret edilen tercümelerin hiç birisi tam manası ile tatmin edici değildir.“ Bang, Sekiz Yükmek, 74). Bu kısım, bağlı bulunduğu metnin tercümesi ile birlikte şöyledir. (Thomsen-Schaeder almanca tercümesine göre:), „Bol altın, gümüş, darı (?) ipek veren Çin milletinin sözü tatlı, malı yumuşak imiş. Tatlı sözü, yumuşak malı ile irak milletleri bağlayarak kendine yaklaştırmış. (Fakat bunlar) yakına konduktan sonra, onun hilesini [ayığ bili „kötü, aldatıcı bilgi“] anlamışlar. *edgü bilge kişig edgü alp kişig yor' tmaz erm' ş, bir kişi y^an' ls^ar, oğ^u şı bud^u nı bişükiñe t^e gi kıdm^a z erm' ş* onun tatlı sözüne, yumuşak malına bağlanarak siz, ey Türk milleti, çoğunuz öldünüz.“

Yukarıda aslını yazdığımız parçanın, şimdiye kadar yapılmış olan bütün izahlarını burada tekrarlamağa lüzum görmüyoruz. *edgü bilge kişig, edgü alp kişig* sözleri, umumiyetle, daima vazih olup „iyi ve akıllı kişiler, iyi ve yiğit kişiler“ *yor'* 'nın faktif'i olan *yor(ı)tmaz* fiili zorluk ve kendisine bağlı olan metnin kavranışına göre, muhtelif şekiller-

[1] Festschrift Friedrich Giese, *Die Welt des Islams*, Sonderband, Berlin 1941, s. 35-45 den tercüme.

[2] Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. 1. cüz., St. Petersburg, 1894. 3. cüz, 1895. (Yeni seri) 1897; Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*. Helsingfors, 1896. (Mém. de la Soc. Finno-Ougr. V.); Bang, *Über die köktürkische Inschrift auf der Südseite des Kül Tegin-Denkmal*, Leipzig, 1896; Bang, *Zu den köktürkischen Inschriften*. (TP, IX, 1898, 117 v. dd.).— H. Vambéry, *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens*, Helsingfors, 1899. (MSFOu, XII.); Melioranskiy, *Pamyatnik v cest' Kül' Tegin*; St. Petersburg, 1899; Thomsen, *Samlede Afhandlinger III*. Köbenhavn og Kristiania, 1922. Thomsen'; Schaeder, *Altürkische Inschriften aus der Mongolei*. (ZDMG. LXXVIII 1924, 121 v. dd.) , Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk yazıtları*. I, İstanbul, 1936 — II, 1939; Radloff ve Melioranskiy 'in eseri olan *Drevne-tyurkskie Pamyatniki v Koşo-Tsaydame* (Sbornik Trudov Orhonskoy Ekspeditsii. IV, St. Petersburg, 1897) 'de yeni bir şey az olup, kitabelerin yeni basım tercümesinin rusçası vardır.

de tercüme edilmekte idi : „iyi kişiler hücuma uğramadılar“ (Radloff, 1894); „bilgili kişileri... sürmediler“ (Radloff, 1895); „iyi yiğitleri, Çinliler cenuba sefere sevk edemediler“ (Radloff, 1897); „... iyi yiğit kişiyi geri çevirmezlerdi“ (Thomsen, 1896); „iyi yiğit bir kişiyi sefere sevk etmediler“ (Bang, 1896; krş. TP. IX 1896, s. 134); „... iyi yiğitler, başka yere göçmeğe sevkedilemedi“ yahut : „(Çinliler) iyi kişileri, savaşa gitmeğe bırakmazlar“ (Melioranskiy, 1899).

İkinci cümleyi izah etmek çok daha zordur : *bir kişi y^a nⁱ l^s a^r, oğ^u şı bud^u nı bişükine t^e gi kıd^m a^z e^r mⁱ ş*. Bu kısım üzerinde daha fazla uğraşmak ve şimdiye kadar deneme mahiyetinde yapılan izahları daha dikkatli bir şekilde göz önünde tutmak gerekiyor.

Radloff, 1894 : „Yanılan bir kişi (bile) onların hakimlerinin ve halkının şerefine (süsüne) dokunmağa cesaret edemez.“ Burada cümle, Çin milleti hakkındaki sitayişin devamı olarak anlaşılmış ve *besük* „süs, parlaklık“ diye bir kelime okunmak istenmiştir (krş. osm. *beze-* „süslemek“) Bu yanlıştır. Aynı şekile *oğuş*, *uğış* („akıllı, hakim, teb’a?“) kelimesinin izahı da kabül edilemez. — Radloff, 1895 (3. cüz 227, 446-47) : „onlar (Çinliler) bir kişi (bey) haksızlık yapınca (cezalandırdılar, fakat) onun himayesi altında bulunan ve onun halkından olan faziletli kimselere kıymadılar.“ Radloff, 1897 (yeni seri 104) : „vasallardan yahut halktan bir kişi tâbiyyetten (veya himayeden) çıksa da, onların kötü nüfuzu, bunlardan tecrübe edilmiş olanlara yayılmazdı., Aynı eserde s. 151 : „... onların kötü nüfuzu, içlerinde bir kişinin (burada belki muayyen bir şahıs kastedilmektedir) çıktığı vasallardan ve halktan tecrübe edilmiş olanlara yayılmazdı.“ *Oğuş* : *uğuş* „vasal“ bir istifham işareti ile gösterilmiş, *kıd*- ise serbest tercüme edilmiştir. - Radloff Wb. kelimesi altında *beşükine tegi kıdmas* „, onların en iyi olanlarına (tecrübe edilmiş olanlarına) kıymazlar.“ - Thomsen, 1896 : „bir kişi hata ettiği zaman soyunun ve halkının... kadapileri gitmezlerdi.“ *kıd*- „s’avancer“ diye serbest tercüme edilmiş, *bişük* ise, tercüme edilmeden geçilmiştir. - Bang, 1896 : „(hatta) bir kişi (yâni, Çin tâbiyyetinde bulunan bir kişi) hata işlese (yani tâbiyyetten veya himayeden çıksa), onun soyunun ve halkının beşiğine (yani yurduna) kadar sefer etmezlerdi.“ *kıd*-’ı „hücum etmek saldırmak“ diye tercüme etmek imkânsızdır. Yoksa, bu tercüme şimdiye kadar yapılanların en iyisidir. - Melioranskiy de Bang gibi, *bişük* kelimesinin „beşik“ v.b. olduğunu ve bunun „yurt, vatan“ mânasında kullanıldığını sanıyor böylece (bir çok şüphe ve istifham işaretleri ile karışık olarak) ortaya şöyle bir tercüme çıkıyor: (Türklerden) biri (başka yere göçmek için) kandırılınca, (Çinliler) onun, kendi adamlarına, kendi halkına, kendi vatanına dönmesini yasak ettiler. „Burada *bişük* ve *kıd*- serbest tercüme edilmiş, *tegi*„ ...ye kadar“ kelimesi ise atlanmıştır. (Deneme mahiyetinde olan diğer bir tercüme için bk. Melioranskiy, s. 88-89.)- Vam-

béry, 1899 : „bir kişi yanılsa, o kendi halkı ile soyunun (!) tecrübe görmüş olanlarını bile korumaz.“ Vambéry, burada osm. *kıymaz* (< * *kıdmaz*) 'i düşünmekte ise de, bunun mânası „korumaz“ değil, „korur“dur zira müs-bet bir şekil olan *kıy-* zaten korumamak mânasına gelir. — Orhun, 1936: „bir kişi yanılsa, soyu, kavmi bisükine (?) kadar ilerlemez imiş.“

Bu tercümelerin içinde bazısı daha çok, bazısı daha az muvaffak olmuş görülüyorsa da, hiç birisi tam ve mükemmel sayılmaz. Bununla beraber, hususi ehemmiyeti olan bir tercüme daha vardır: Thomsen'in (1922) de, emsalsiz bir filojik buluş kabiliyeti ile ve eski izah denemeleri ihtimamla tetkik ederek yaptığı son tercüme, ki şöyledir: „(hatta bizden) bir kişi (tabiyetten çıksa) da, (Çinliler) iyi ve akıllı kişileri, iyi ve yiğit kişileri sarsmadılar. Onlar onun soyunun yahut halkının akıllı olanlarını ayartmağa muvaffak olamadılar.“ *Yorit* kelimesi burada, serbest olarak, „sarsmak“ diye tercüme edilmiştir. Fakat bu tercümede, bilhassa *tegi* “-ye kadar“ kelimesine hiç bir mâna verilmeden geçilmiş olması tenkide değer. Sonra bu tercüme, mantıkî bakımdan da, kendisine bağlı olan metne tamamiyle uymamaktadır. Yazımızın başında ziktettiğimiz kısım da evvelâ Çinlilerin zenginliğinden ve Türklere karşı takip ettikleri bağ-layıcı siyasetten bahsedilmektedir. Bu parçada Çinlilerin kötü, aldatıcı bilgisi tebarüz ettirilmiştir. Sonra şüpheli olan parça geliyor ve bunu Çin politikasının kötü tesirlerini ifade eden bir cümle takip ediyor. Buna göre son cümle şüpheli olan parçadan evvelki kısım münasebattardır ve bu münasebet, hadd-i zatında, Thomsen'in tercümesinden sonra, şüpheli olan kısım yüzünden parçalanmaktadır. Çünkü, bu tercümeğe göre, şüpheli olan kısım Çinlilerin politikasına karşı Türklerin takındıkları tavrı ifade ediyor, ki bu pek de yerinde olmayan bir düşüncedir.

Ababa bu kısım nasıl tercüme edilmelidir? Bize kalırsa, şu şekilde: „Onlar (Çinliler) iyi ve akıllı kişileri, iyi ve yiğit kişileri başka yere göçme-ğe sevketmekten sakındılar. Hatta, bir kimse onlara karşı muhalefet göster-se de, onu ve ondan olanları — hadd-i zatında Çin'de ve İç Asya'daki gö-çebelerde mutad olduğu çeçhile — sopuna soluna kayınlarına (yahut eniş-telerine) varıncıya kadar itlâf etmediler. Çin bu gibi kötü bilgiler ve böyle aldatıcı muamelelerle Türkleri şaşırttı. Onların (Çinlilerin) tatlı sözleri ve yumuşak mülları ile bağlanarak ey Türk milleti, siz çoğunuz mahvoldunuz.“

Yorit ve *yañıl*-in tercümesini izaha lüzum yoktur; sonuncusu, kita-belerde bir çok yerde, „muhalefet etmek, sadakatsız olmak“ gibi mânalara gelir. *Bişük* ve *böşük* „beşik, arkadaş, seyen“ hakkında bk. v. Gabain, Müller, Uig. IV ve bilhassa Bang. v. Gabain-Rachmati, *Sekiz yük-mek* 73 — 74; *bişük*, *oğuş* — *budun* 'nın karşılığıdır. Sonuncusunun

mânası, kan akrabasıdır: birincisi ise, evlenme suretiyle akraba demektir. (bk. Bang). *kıy-* fiili (her halde bizim *kıd-* 'dan) osmanlıcada (ve başka yerlerde), ezcümle „korumamak, itlâf etmek, boğazlamak, toptan katletmek.“ (Redhouse) demektir; osm. *kıyıcı* „zalim.“ Bir hendiadyoin olan *oğuş-budını* 'yı biz „soy sop“ diye tercüme ettik; bu kuvvetli ve canlı söz, bizim izahımıza dayanarak, Thomsen'in yaptığı gibi, sadece „halk“ diye tercüme edilmekten çok daha uygun bir yer almış oluyor.

Bişük kelimesinin burada „beşik“ (onun soyunun beşiklerine varıncaya kadar) mânasına gelmesi, imkânsız olmamakla beraber, pek az muhtemeldir. O zaman, daha ziyade, *bişükdegisine teği* „(onun soyundan) beşiktekilere arıncaya kadar“ yahut buna benzer bir ifade beklenir.

kıd- 'ın diğer bir şeklini, I Ş 8' de buluyoruz: „...“, İlk baharda bir ordu ile Oğuzlara karşı sefer ettik; *Kül Tegin eb'ig başlayı kıt' m'z* „Düşman Oğuzlar karargâhı bastılar. Kül Tegin (onların) dokuz erini mızrakladı...“

Yukarıdaki göktürkçe cümleyi, Radloff, iki tercümesinde (bk. msl. *Alttürk. Inschr*, 215) *bg* : *beg* okumuş; *kıt-* 'ı *akit-* „akın etmek“ ile münaşebattar görerek: „Kül Tegin'i, beylerin başında (olarak düşmana) akın ettirdik.“ şeklinde tercüme etmiştir. Thomsen, 1896'da şu tercüme yapıtı: „Kül - Tegin Beyin kumandası altında ilerledik.“ Demek, ki burada *beg* Radloff'ta olduğu gibidir, *kıd-* ise, yukarıda I C 6'da yine Thomsen'in yaptığı gibi, izah edilmiştir. Bang, cenub yüzü II' de geçen *kıd-* 'ı „düşmanca bir niyetle salıvermek“ diye tercüme etmiştir (krş. TP. IX, 133). Radloff, 8971, yani seri 147'de başka bir tercüme buluyoruz: „(ertesini) bahar bir ordu ile Oğuzlara karşı sefer ettik. (Biz sefer ettikten sonra) Kül Tegini beğlerin başında (olarak) gönderdik; (zira, bize) düşman (olan) Oğuzlar ordusu sıkıştırdılar. “Bunu, sonradan Bang (1898, TP. IX, 133) ve Melioranskiy (1899) da böyle kabûl etmiştir. Vambéry, 1899: „Kül Tegin beyin kumandasında akınlar yapıldı“ şeklinde, Orkun, 1936 ise: „Kül Tegin'i baş kumandan tâzin edip (?) gönderdik“ diye tercüme etmektedir.

Melioranskiy'de mühim bir değişiklik buluyoruz: „o (bizim gibi) *ebig başlayı* şeklinde okuyup şöyle tercüme ediyö: „(sonra) Kül Tegin'i evde kumandayı ele alması için gönderdik (?). Thomsen de son tercümesinde Melioranskiy'e uymaktadır: „Kül Tegin'i kumandayı ele alması için eve gönderdik(?)“. Radloff, Wb. *başla-* kelimesinde — biraz başka şekilde olmak üzere — şunu buluyoruz: „*Kül Tegin ebig başlayı akıttımız*“ „Kül Tegin'i kumanda etmesi için eve gönderdik.“

Bu son tercüme, fiilin izahı hariç, doğrudur. *Ebig başlayı* „evi sevk ve (idare) edip“ tâbiri, başlangıçta biraz tuhaf görünüyorsa da, Melioranski-

kiy'in bu izahı doğru olduğu şüphesizdir. *Eb* kelimesi kitadelerde sık sık geçmektedir; *başla* - Kaşgari — Brockelmann'a göre, „başlamak, sevk ve kumanda etmek“ demektir; Uybay, da bulunan üçüncü kitabede (Rodloff, *Alltürk İnschr.* 340) şunları okuyoruz: *otuz erig başlayu* „otuz kişiyi sevk edip“. Gerundimlu konstruksiyon hakkında bk. Meliorsnskiy, s. 132.

Fiile gelince, bu, Radloff'un (yeni seri 159) zannettiği *akit* yâni „akın yaptırmak, sevk etmek(?), göndermek“ (?) 'ten değil, belki, çoğu araştırmacıların da kabul ettiği veçhile, *kıd*-dan gelmektedir. Ancak, zannımızca, bunun mânası şimdiye kadar doğru olark anlaşılmamıştır. *kıd*-*kiy*- „göndermek, sevk etmek“ demek değildir ve esasen burada böyle bir mâna yersizdir. Oğuzlarla yapılan ve burada zikredilen savaştan, kitabelerin başka bir yerinde de, II d 31 v. dd. daha mufassal olarak bahsedilmektedir. Bu son yerden şunları öğreniyoruz: „İlk baharda Oğuzlara karşı sefer ettim; birinci ordu dışarı (sefere) çıkmıştı; diğeri evde (yurtta) idi. Üç Oğuz ordusu bize baskına geldi. . . Ordularından biri, evimizi bar-kımızı yağma için, sefere çıktı; diğeri (ise), bizimle savaşmak için geldi.“ Böyle bir durumda Kül Tegin'in önce sefere çıktığı ve ancak bundan sonra eve gönderildiği kabul edilemez. Ayrıca, yukarıda da kaydettiğimiz gibi, *kı-d kıy*- fiili „göndermek, sevk etmek“ demek değildir.

Eğer, *kiy*'in şu mânasını dikkate alacak olursak, kelimenin izahındaki zorluk ortadan kalkacaktır; osm. „akdetmek, kararlaştırmak“ (Ş. Sami, K T.); „tayin, tesbit etmek“ (Radloff); kaz. *keb kıy*- „evlenmek, nikâh kıymak“ (Radloff, Bâlint; *keben* „evlenme, nikâh“); kır. *neke kıy*- „nikâh kıymak“ (Radloff, *neke* „nikâh“). Bu misallere göre, I ş 8'deki şüpheli cümleyi şu şekilde tercüme edebiliriz: „Kül Tegin'in evde halkı sevk ve idare etmesini *kararlıştırdık*.“

Bu yerin: „Başta Kül Tegin ve beğler ile birlikte, onları (Oğuzları) itlâf ettik“ şeklinde tercümesi düşünülebilirse de, bu, objektif bakımdan daha az muhtemeldir. Bundan başka, bu kısmın *bgbşlyu* şeklinde bir arada yazılmış olması, kelimelerin bir birine bağlı olduğunu gösteriyor. Nihayet şu noktaya da işaret edelim, ki bizce, *oğuz yağı* sözü, sadece düşman Oğuzlar diye değil, belki „kızgın Oğuzlar“ şeklinde tercüme edilmelidir.

Yukarıda zikredilen *kıd*- sözünü, bütün araştırmacılar, *kiy*- fiili ile birleştirmişlerdir. Bu sonuncu fiilin bir çok şivelerde muhtelif mânası vardır: „(yandan) kesmek, kıymak, ısırarak, eğiltmek, sözünde durmamak, korumamak, kurban etmek, helâk etmek, mahvetmek, kararlaştırmak, tayin etmek“ (Radloff; bu muhtelif mânalardan sahih olanını göstermek mümkün idi). Kitabelerde geçen *kıd*-'a, Kutadgu Bilig, Kaşgari ve uygurcada (v. Gabain, Hüen - tsang 1938) *kıd*-, Abakan şivelerinde ve şorca da

kız- (*kız-*), tekabül edebilir. Hakikaten hem adları geçen eski kaynaklarda, hem de Abakan ağızlarında ve şorcada *kıy-* şeklini buluyoruz. (gerçekten, sonuncu da kelimenin mânası bizi burada paha fazla alâkadar edecek bir şekilde „mehvetmek, helâk etmek“ tir; sag.koyb., keç. *kıyır:* „eğri.“ Radloff, Alttürk. Inschr. 109'da *kıd-*'in yanında bir de uygurca *kıt-* [*kıd-*] varsa da, biz bu şekli başka bir yerde tesbit edemedik. Radloff da (Alttürk. Inschr. 226—227) bu kelimeyi uyg. *kıdığ* „hudut“ ve *kız* ile birleştirmiş ise de, yanlıştır. İmdi, acaba *kıd-*'in bugünkü *kıy-* ile birleştiği isabetsiz olarak mı göstermeli, yoksa bu günkü *kıy-*'lerden bir kısmının < * *kıd-*'dan, bir kısmının ise * *kıy-*'dan geldiğini ve kitabelerde geçen *kıd-*'in *kıd-*'a irca edilebilecek yalnız bir *kıy-* ile münasebattar olduğunu mı kabûl etmeli? Biz buna inanmıyoruz.

Evvelâ şuna işaret edelim, ki, *kıy-*'in muhtelif mânaları, mâna gelişmelerine dayanılarak izah edilebilir ve böylece türlü mânalar için, en eski dilde kısmen muhtelif olan kelimeler aramağa da lüzum kalmaz. Esas mâna olarak „yandan kesmek, kıymak ısırarak, eğri yapmak“ı alabiliriz; „kıymak, kesmek“den „korumamak, kurban etmek“ ayrıca „kararlaştırmak, tayin etmek“ mânaları çıkmıştır; son mâna inkişafını *kes-*'te de görüyoruz.

Bir sesin diğerinin yerine geçmesindeki düzensizliği de izah etmek mümkündür. Burada bir altayca -d- ile karşılaşmaktayız, ki buna uygurca'da -d-, Abakan ağızları ile Şorcada -z- ve ekseri lehçelerde -y- tekabül etmektedir. Fakat bu arada, çok defa, intizamsızlıklar da görülüyor: Moğulca *kada*'ya, türkçede, bütün şivelerde, esas şekil olarak, *kaya*, *kıya* tekabül etmektedir (Combocz: KSz. XIII, 31). En eski türkçe *bod* „renk“e (krş. moğ. *budag*, KB. *bodug*, yak. *butuy-* „kırmızıya boyamak“, Kaşgarî-Brockelmann *bodu-* „boyamak“) uygurcada, aynı zamanda *boy* (v. Le Coq, *Man.* II, 11: 18), şorcada *poja-* (**poza-* yerine) tekabül etmektedir. İrmak adı olan *yayık* „Ural“, altayca (v.b.) *yayık* „yayılmış, yaygın, sü-sathı, feyezana“a tekabül eder (krş. bar. *yaygın* „feyezan“, tel., alt., *yaykın* „nehir taşması“; bu ad daha Batlamyos'ta -y- ile *cayık* şeklinde geçmektedir; KB.'de *yadığ* („yayıma, taşma, feyezana“; krş. Kaşgarî-Brockelmann *yadıñ* „sığ yayılmış su“, *yadığlığ* „yayılı, yayılmış“), şorcada ise, *çayık* („feyezan“) şekline rastlıyoruz. Şorcada düzensiz şekiller de vardır: *poya-* „boyamak“ yk. bk.— *mıyğak*, *mıynak* „bıyık“ (yak. *bitik* „sakal“, Kaşgarî: *bıdik* „bıyık ucu“, kür. tura *myık* „bıyık“, Gombocz-Melich, *Ung. Etym. Wb.* bk. *bayusz*). — *kıyığ* „kıyı kenar“ (uyg. *kıdığ*). Küerik şivesinde de bu bakımdan çok karakteristik şekiller biliyoruz. *ayak* (uyg. *adak*), *kuyun* „buz yarığı“, (Uyg. *kudug*), *kuyruk* (uyg. *kudruk*), *kañ* „kayın ağacı“ (Kaşgarî-Brockelmann: *kadıñ*) v.s. yanında, *kezin* „arka-da bulunan“ (uyg. ke(i)din „arka“ ve *tos-* „doymak“ vardır (Kaşgarî-Broc-

kelmann : toδ.). Bk. Gombocz : KSz. XIII, 29 v. dd. Oğuz Kağan destanında, *adağ*, *aduğ* v.b. yanında *ayğır* (*adğır* yerine), *qoy* (*qod*- yerine), *uyu* (*udu*- yerine) şekillerini buluyorum. Nşr. Bang- Raçmati, s. 4).

Bütün bu hallerde, belki sonuncusu hariç, hiç şüphesiz, yabancı şive-lerin tesiri ile, başka dillerden alınmış şekillerle karşı karşıyayız. (Bang' a göre, daha başka : *Ung. Jahrb.* XIV, 202). Buna göre, kitabelerde geçen *qid*- şeklini, şimdiye kadar olduğu gibi, bugünkü *qiy*- ile birleştirebiliriz.

Altın-Kol kitabelerinden birinde (Radloff, *Altürk. Inschr.* 334, AA. b, str. 2) bir fiil geçmektedir, ki ilk bakışta bahisi geçen *qid*-, *qiy*- ile münasebettar gibi görünüyor. Kelimenin geçtiği yer şu şekildedir: $kl^1 n^1 : y^2 g^1 ka : qy^1 mt^1 n^1 : t^2 gpn^2$. Radloff bunu şöyle izah etmiştir : *qalın yağıka qıymıtu tegipen* „çok sayıda düşmana saldırdım.“ Radloff, buna göre, $ky^1 mt^1 n^1$ harf gurubunu *qıymıtu* diye okuyor. Bu sayede bahis mevzuu olan *qid*-, *qiy*-'ı düşünmeğe imkân verilmiş oluyor. Fakat bizzat Radloff *qiy*-'ı düşünmüyor, alt. v.b. *qıymık* „hareket“, kır., kaz. *qıymında*- „kımıldamak, hareket etmek“ v.b.'ye dayanarak *qıymıt*- „kımıldatmak sarsmak“ gibi bir fiil kabul ediyor (ayn. esr. 362).

Radloff'un bu izahı, tashihe muhtaçtır: burada *qiy*- ses grubu ile değil, belki, *qay*- ile karşı karşıyayız ve bütün kelime *qaymatın* okunmalıdır; bu, *qay*- „geriye dönmek“ (alt., tel., Radloff) fiilinden gelmektedir; ayrıca krş. tel. v.s. *qayt*- „geri dönmek, kaçıp kurtulmak“ (Radloff), *qaytar*- „geri getirmek, ters çevirmek, döndürmek“ (Kaşğari-Brockelmann); -matın, kitabelerden bilinen menji gerondium ekidir (bk. Bag, *Das negative Verbum der Türksprachen*, SBPAW. 1923 , s. 129).

Şu halde, kitabede şöyle denilmektedir: *qalın yağıka qaymatın tegiped* „kuvvetce üstün düşman karşısında, geri dknecek yerde, saldırıp [öldüm]“ („yerine, yerde“ tercümesi hakkında krş. Bang, göst. yer.; *qalın* „kuvvetli, çok, sayısız“ Kaşğari - Brockelmann, Caferoğlu, *Uygur sözlüğü*.)

Buna göre, şüpheli olan kelimenin *qid*-, *qiy*- ile bir münasebeti yoktur.

Il d 25'de şöyle deniyor: $y^1 g^1 rmi y^a s^1 m^a b^a sm^1 l iduk (k)^{ut} o-g^u s^1 m bud^un e rti^a r k^1 s idm^az tiy^1 n, sül^e d^1 m$. „Yirmi yaşında, soyumdan Basmlı halkı ile (onun) İduk-*qut*'una, (haraç yüklü) kervanlar göndermediklerinden dolayı, sefer ettim. [— — — —] ben onları tekrar boyun iğmeğe ve bize dönmeğe mecbur ettim.(?)“

Burada bilhassa, bağlı cümle olan „(haraç yüklü) kervanlar göndermediklerinden dolayı“ $ark^1 s idm^az tiy^1 n$ = „kervan göndermez diye“ üzerinde durmak istiyoruz. Bu cümlenin yukarıdaki tercümesi, Radloff'un

isabetsiz ve deneme mahiyetindeki eski izahlarından alınarak, Thomsen tarafından I.O.D.'de neşredilmiş ve sonra Radolff da bunu kabul etmiştir. Orkun „yirmi yaşında Basmlı ve Iduk-kut benim cinsimden kavmim idi. Kervan göndermez diye sefer ettim“ şeklinde tercüme ediyor.

Thomsen'in tercümesi, tamamiyle tatmin edici değildir. „Haraç“ yerine „kervan“ denildiğini kabul etmek mümkünse de, ikna edici değildir. *arkış* kelimesi „kervan“ dan maada „sâi, elçi, haber“ mânasına da geldiğinden, (v. Gabain, Hüen-tsang ve Kaşgari-Brockelmann'da b. bk. Brockelmann'ın, Müller, *Uigurica* III 29, 3'den zikrettiği şu parça dikkate *arkış [tir] kiş* „sâile“), biz bu yeri başka türlü izah ediyoruz.

Şu halde Kağan, elçi, haberi göndermediklerinden dolayı, Basmlılara karşı sefer ediyor. Fakat, bu cümlemin asıl mânası nedir? Bunun hakkında aynı kitabenin başka yerlerinde ip ucu buluyoruz.

11 a 39'da şunları okuyoruz: *ta [tab]ı budum tabğaç kağanka körti. Yalabaçı, edgü sabı, ötügi kelmez tiyin, yayın süledim, budunig anda bozdım...* „Tatabı halkı, Çin hakanına tâbi idi. Elçisi dostane haberi (ve) havadisi gelmediğinden, yazın (ona karşı sefer *ettim* ve halkı orada yendim...“ (Bu kısım Thomsen - Schaefer'de tercüme edilmiştir. *Sav* „söz, haber“ demektir. *Ötüg* „havadis, hükümdara verilen rapor“, *ötügçi* „şefaathçi, ricacı“, *ötüglüg* „hükümdara bir ricası olan“ Kaşgari - Brockelmann; *ötün* - „hükümdara ma'ruzatta bulunmak“ Tonyukuk kitabesi; uyg., çağ. v.b. *ötün* - „rica etmek, niyaz etmek, arz etmek, yüksek bir mevki sahibine müracaat etmek, onunla konuşmak“; *ötük* „iyi haber, hikâye kitabı, hediye, bahşış“ Şeyh Süleyman [Radloff: *ötük puli* „bahşış, çizme parası“ *ötük* „çizme“]; *ötüg* „rica, niyaz“, *bileg ötüg* „birini ağırlamak için verilen hediye“ v. Gabain, *Hüen-tsang* 1938).

Biraz aşağıda (11 d 41) şunları okuyoruz:.. (*ar*)^kşı yelmedi (yahut *kelmedi*), *anı ayırtayın tip süledim*, „sâici gelmedi; onu sormak için sefer ettim“. (*ayırt* - „sormak, sorguya çekmek“ v. Gabain, *Hüen-tsang* V, Kaşgari-Brockelmann).

Burada, eski Türk halklarının siyasi hayatına dair mübim bir hâdise karşısında bulunuyoruz: İnkiyat altına alınmış ilier, hakana muntazaman elçiler (bazan haraç ile birlikte) tazimat heyetleri yollamakla, hükümdaralâkadar eden meselelere dair raporlar sunmakla mükelleftiler. Bunların olmaması, hakimiyetin sona ermesi demektir. Şu halde, Bilge hakanın, haraçtan sarfınazar, kendisine elçi gönderilmediği için, Basmlı halkına sefer etmesinde mühim bir sebep vardı.

Şüpheli olan yerin birinci kısmındaki *ıduğ-kut* „Iduk-kut halkı, devleti“ demektir; batı Türk hükümdarlarının unvanı olup batı Türk hal-

kına ve devletine verilen *yabğu* = *peyğu* adı; yahut Peçenegelerde münferit boyların, boy reislerinin rütbe unvanları ile anılmaları gibi. Hükümdar, yahut boy beyi, kendi şahsına halkını, boyunu temsil eder. Buna göre, *basml iduk kut oğuşım budun erti* „Basmıl İduk-kut'un halkı, soyumdan (olan bir) halkı“ demektir. Şu halde, kanaatımızca, burada *basml* kelimesi, *iduk kut*'un sıfatı vaziyetindedir, „ve“ ile tercümesi doğru değildir. Bundan başka, *erti* sözünü, konstruksiyonu bozmak suretiyle, tercüme etmeden geçmeğe de bir sebep yoktur. Ayrıca Thomsen'in tercümesi *oğuşım budun* sözüne tamamiyle uymamaktadır. Nihayet, *yigirmi yaşım* sözünü de aynı şekilde olmamakla beraber — l ş l'deki: *Kül Tegin yeti otuz yuşına karluk budun erür barur erkli yağı boldı* „Kül Tegin yirmi yedi yaşında savaşmağa başladı“ cümlesini örnek olarak, yerinde bırakmak istiyorum. Bütün bu izahattan sonra, şüpheli olan kısmı şöyle tercüme etmek istiyoruz: „Yirmi yaşında iken, Basmıl İduk-kut'un halkı, bize akrabalık bağları ile merbut bir halktı. Elçi göndermediklerinden, onlara karşı sefer ettim“. (Thomsen'in tercümesi de, bu mânayı ifade etmekle beraber, aslına kâfi derecede sadık değildir.)

Her iki halkın akrabalığı, iktidar meykiinde bulunan sülâlerin akrabalığına dayanmaktadır, ki (krş. Thomsen, IOD. 178 — 179) bununla yine hükümdarın, hukuki bakımdan, devlet yahut halkla bir ve aynı olduğuna yukarıda zikrettiğimiz tez te'yit edilmiş oluyor.

Türkçeye çeviren: Sâdettin Buluç